

OBIČAJNO PRAVO, NJEGOVA PRIMJENA I PROUČAVANJE DO POLOVINE 20. STOLJEĆA

VESNA ČULINOVIC-KONSTANTINOVIC

Etnološki zavod JAZU,
Matičina 2, 41000 Zagreb

UDK 39:34
Izvorni znanstveni rad

U članku se najprije definiraju pojmovi »običajno pravo«, »običaj«, »tradicionalno društvo« itđ., a zatim daje pregled kodificiranih običajnih normi i institucija u različitim povijesnim periodima na ilu današnje Jugoslavije. Analizira se rad i utjecaj historičara prava koji su djelovali polovinom prošlog stoljeća. Na kraju autorica govori o promjenama u običajnom pravu, te o utjecaju teoretičara prava na razvoj etnologije nakon drugog svjetskog rata.

Nepisane norme, sadržane u običajima i usmenoj predaji, regulirale su život uporedo sa zakonskim propisima. Nastajale su davno, u raznim vremenima, u tradicijskim sredinama, čiji profil se s razvojem društva i proizvodnih odnosa stalno mijenjao. Ta činjenica navodi nas na kratku analizu termina, koji se nerijetko neprecizno upotrebljavaju.

Migracioni procesi su, kao kontinuirana povijesna zbivanja, na jugoslavenskom prostoru, nakon brojnih historijskih faza ponovo postali intenzivniji uoči drugog svjetskog rata, da bi na relacijama selo-grad počeli dosizati kulminaciju od sredine našeg stoljeća. Do tada je običaj, kao socijalni normativ za sve slojeve seoskog društva, zadržao relativno stabilno svoju snagu. Još do prvog svjetskog rata dosta homogeno stanovništvo sela obuhvaćalo se nazivom »puk« ili »narod«. S razvojem radničke klase u nas, taj je pojam postao neprecizan, ali je i dalje ostajao u upotrebi. Tako je i pojam »narodno pravo«, još između dva rata, označavao sustav narodnih običaja s normama društvenog reguliranja odnosa u sredinama koje su još uvijek homogenije sadržavale karakteristike po kojima su se izdvajale od građanskih sredina. Seoske društvene grupe, kao zatvorenije cjeline, još uvijek su se samo pokoravale Zakonima, kad je to bilo neophodno, dok su u svom internom životu nastavljale poštivati običaje. Promjene u selu, u velikoj mjeri su potaknute unošenjem inovacija, posredstvom migracionih procesa. Društveno-ekonomske promjene poslije drugog svjetskog rata uslovile su i mijenjanje seoskog tradicijskog života i odnosa. Nakon toga i migracioni procesi doprinijeli su mijenjanju odnosa u tradicionalnom društvu, unutar samih obitavališta stanovnika sela, koje se sve intenzivnije interpolira u manja i veća urbana središta. Radi tih promjena i raseljavanja, pod pojmom »narod« ne može se više podrazumijevati samo seosko stanovništvo poljodjelsko-stočarske kulture. Taj se pojam sadržajno proširuje izvan nekadanjih granica, na gradske sredine, obogaćen novom društvenom stratifikacijom, proizašlom iz snažnog eko-

nomskog i društvenog razvoja naše zemlje u cjelini. O »narodu«, pa i »narodnom pravu«, ne možemo danas više govoriti u prvotnom smislu, ali ćemo se u analizi prošlih zbivanja njima služiti.

U prošlosti je, dakle, sam narod svoja napisana pravila života i ponašanja nazivao: *običajem, navadama, šegama*. Termin »pravo« uz »narodno« ili »običajno« nastaje i ostaje na razini stručnog označavanja nepisanih normi. Međutim, u upotrebi pojma — običajno pravo — došlo je do različitog tumačenja sadržaja. Jedan dio pravnikâ je »narodno« ili »običajno pravo« smatrao, kao i etnolozi, terminom koji podrazumijeva sve nepisane norme društvenog ponašanja, ekonomskih i društveno-porodičnih odnosa (uključujući i moralne vrednote), koje su postojale i razvijale se u tradicijskim, seoskim sredinama, regulirajući interni život tih društvenih zajednica neovisno o zakonskim, postojećim pravnim normama države.¹ Međutim, promjene i razvoj tog sadržaja i odnosa Zakona prema njima dovelo je do toga da su neki, osim »običajnog prava« upotrebljavali i pojam »pravni običaji«, dok su se drugi služili samo ovim posljednjim, ili u usporedbama sa zakonskim normama, govorili samo o »običaju« kao sadržaju narodnih pravnih shvaćanja.² Osim toga, došlo je kod dijela pravnikâ do shvaćanja »običajnog prava« kao pojma koji sadrži — niz običaja kao nepisanih pravnih regulativa koji su imali: opću primjenu, dugotrajno vršenje, »prिवrženost... i dobrovoljno njegovo prihvaćanje« (tzv. opinio iuris sive necessitatis), podesnost za dotičnu zajednicu (tj. da nije istodobno postojao suprotan običaj), pa na temelju toga bili sankcionirani od države, tj. transformirani u — običajno pravo.³

Radi toga, dakle, što se pod raznim nazivima podrazumijevao isti sadržaj, i što se pod terminom »običajno pravo« počeo shvaćati i tzv. ozakonjeni običaj, smatramo potrebnim istaći, da pojam »narodno« ili »običajno pravo« upotrebljavamo ovdje kao sinonim za običajno-pravno shvaćanje i

¹) B. Bogišić, Spomenik narodnog običajnog prava iz 16. vieka, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (dalje JAZU), knj. 1, Zagreb, s. 229-236; — A. Š. Jovanović, Prinosi za istoriju srpskog običajnog prava, Srpski pravnik, Beograd, 1883; — J. Jakušin, Običnoe pravo, Materijali dlja bibliografii običnava prava, I i II, Jaroslav, 1896; — Ž. Perić, Običajno pravo u kraljevstvu Jugoslavenskom, Prag, 1932; Termin »običajno pravo« koriste mnogi autori sve do našeg doba, kao npr.: M. Kostrenčić, Đ. Tasić, S. Pupovci, M. Šufflay, B. Nedeljković, H. Ismailji, Đ. Krstić, N. Pavković, i

²) B. Bogišić, Zbornik sadašnjih pravnih običaja u J. Slavenu, Zagreb, 1874; — M. M. Kovalevskij, Zakon i običaji na Kavkazu, Moskva, 1890; — S. Bobčev, Sbornik na Blgarskite juridičeski običaji, Plovdiv, 1897; — A. Mitrović, Pravni običaji u našem narodu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XXIV, XXV, Sarajevo, 1912; — Durham Mary Edith, Some Tribal Origins, Law and Customs of the Balkans, London, 1925; — T. Saturnik, Jihoslovanke pravo ve svetle pravnih obyčeu, Praha, 1926. Ovim terminom služi se i niz drugih autora, M. Filipović, B. Drobnjaković, J. Vukmanović, P. Vlahović i dr., dok se u okviru etnografske građe sakupljene u Odboru za narodni život i običaje JAZU, nalazi pravni sadržaj pod nazivom: »Pravni običaji«, pod utjecajem Radićeve »Osnove«.

³) B. Perić, Neki elementi evolucije pravnog reguliranja (naročito s obzirom na odnos običaja, običajnog prava i zakona), Naučni skup: »Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije«, Beograd—Kotor, 1967.

normiranje društvenog ponašanja u nekadanjim tradicijskim sredinama, a također i do sada prisutne elemente tog shvaćanja i ponašanja u urbanim i urbaniziranim sredinama u koje su ušli nosioci tradicijske kulture.⁴ Okvir ovoga rada zadan je željom, da se proanaliziraju bar osnovni interesi, prvenstveno pravne nauke i prakse, proizašli iz potrebe za adekvatnijim uklapanjem širokih slojeva naroda (ili puka) u normativni sistem državne uprave. Promatramo u stvari proces, u kojem je interes praktičara pravnika, pa kasnije i znanstveni interes, za adekvatnijim normiranjem društva kao cjeline, dovodio do davanja državne sankcije običaju (odnosno običajno-pravnim normama), ili mu odricao svaku pravnu vrijednost.

Kako se od veoma davne prošlosti, s jačanjem države, nastojalo stvoriti unificirano zakonodavstvo, to se, u nastojanju za prevladavanjem pravnog partikularizma, posizalo za normama koje su u određenom stadiju društvenog razvoja postale ujednačene za šire tradicijsko područje. Iako se kaže — običaj je, običaj kao cjeloviti oblik ponašanja sadrži u sebi poruku — normu, koja se, u vlastitoj sredini i okolini, i kroz generacije, prenosi predajom koja je karakterističan oblik društvenog komuniciranja i didaktička metoda tradicijskih sredina.⁵ Običaj (consuetudo, usus) se oblikuje kroz dugo vremensko razdoblje, ponavljanjem za društvenu zajednicu adekvatnog ponašanja, te na osnovu ponavljane prakse postaje društvena obaveza. Običajno-pravna norma koju određeni običaj sadrži nije uobličena definicijom, nego je određena ponašanjem i sankcijom društvene grupe kao cjeline, izraz je njenog razvojnog stadija, iskustva i svijesti o potrebi upravo takvog odnosa. Nepisane ili pisane pravne norme javljaju se kao nadgradnja nekog društvenog sistema. Prema tome, pojedini običaji izražavaju društvenu zrelost određenog tradicijskog profila i određenog vremena.⁶ Običaji su u svakom takvom stadiju vremenski i prostorno određeni, tj. imaju izvjesne karakteristične sadržaje i oblike. Kao takvi ulaze u sferu interesa prava, jer tradicija, kao sposobnost društvene sredine da transformacijom običaja prilagodi život novim uvjetima, osigurava kon-

⁴ Industrijalizacija je stvorila probleme adaptacije seoskog poljoprivrednog stanovništva na nove oblike i uvjete rada, života i kulture. To se ispoljava kroz održanje raznih normi običajnog prava i odnosa prema pisanim pravnim propisima.

⁵ Enciklopedija Leksikografskog zavoda u Zagrebu, s.v. Običaji, kaže: »Običaji su tradicijom utvrđeni oblici vladanja i djelovanja pojedinaca ili kolektiva u određenim prilikama... Ob. se kao izvor prava mogu javljati ... kao pravni običaji ili kao običajno pravo. Pravni ob. ... reguliraju društvene odnose, a zakonski propis dao im je ... pravni karakter. ... Ob. pravo je skup običaja čiji izvor nije u ... zakonskom propisu.«

⁶ U arhaično doba udruživanje je davalo — sigurnost, a da bi se održala došlo je do potrebe regulacije ponašanja, što je rezultiralo — normama i sankcijama iskazanim u običajnom ponašanju. — A. B. Gofman i V. P. Levkovič, Običaj kao forma socijalne regulacije, Sovjetskaja etnografija, 1, Moskva, 1973, 14-24. — »... različitim stupnju tradicije odgovaraju određeni socijalni sistemi...«. »Tradicionalnost ... atribut običaja«, koji imaju funkciju: — translacije kulture u vertikalnom i horizontalnom smjeru, — društvene kontrole, — socijalizacije (obredi društvenog karaktera), — integracije (djeluje na ujednačenje kulture), — sakralizacije (rađa obavezu pokoravanja tradiciji).

tinuitet kulturnog nasljeđa u historijskom razvoju.⁷ Kulturno nasljeđe, pak, živi neovisno o državnom uređenju, ali relativno zavisno o društvenom sistemu (feudalizam, kapitalizam, socijalizam), u kojemu s izvjesnim zakašnjenjem oblikuje više ili manje nove modele odnosa i ponašanja.

Pojam »tradicijsko društvo« opravdan je upravo jednom od glavnih karakteristika koje su tim sredinama imanentne, a to je — vrednovanje kolektivnog nad ličnim, individualnim interesima, odnosno poistovjećivanje tih interesa kao garancije opstanka. To se naročito izražava poštivanjem običaja, pogotovo onih koji idu u sferu običajnog prava. Preferiranje usmene predaje nad pisanom riječju, koja ima svoju također priznatu društvenu snagu, jedna je od osnovnih karakteristika tradicijskih sredina, koje su definirane i — selom kao proizvodno-potrošačkom cjelinom slabe tehnologije ali razvijenog rukotvorstva, društvenom diferencijacijom primarno po dobnim i spolnim grupama, patrijarhalnim redom i demokracijom (samouprave), porodicom kao osnovnom društveno-srodničkom grupom, te izraženom kolektivnosti. Pokazatelje kolektivnosti, kao izražaja poistovjećivanja pojedinca sa svojim društvenom cjelinom, nalazimo u: odlučivanju (seoska vijeća, sud staraca, sankcioniranje), odgovornosti i zaštićivanju (sela ili porodice za svog člana-zaklinjanja, krvna osveta), radu (moba, spregra, rabota), vlasništvu (selo-utrine, carine, itd.; porodica-zadruga-nekretnine), te u snazi javnog mnijenja, koje kroz sud sredine djeluje kao regulativ društvenog ponašanja (odgoj, bojkot i sl.).

Budući da je pravni život, ne samo kod nas, imao oduvijek jaki klasni karakter, u smislu normiranja građanskog života unificirani propisi, nametnuti od države kao stranog tijela za tradicijsko društvo, stvarali su podlogu za pravni dualizam. To pokoravanje zakonu i poštivanje običajno-pravnih normi u svakodnevnom životu i internim odnosima, izraženo i poslovicom: »Selo je jače od međeđa, selo svojim zapovijeda!«, bilo je povod, da zakonodavci već veoma rano unose pojedine norme običaja u zakone.⁸ Struktura društva u doba razvoja država uslovljavala je formuliranje nekih osnovnih zakonskih normi, na primjer u bračnom i kaznenom pravu, prema nepisanim normama i u skladu s robovlasničkim, odnosno feudalnim sistemom. Tokom vremena neki zakonski regulativi ušli su i u običaj, pa se tako stvara »pravni običaj«, koji djeluje još izvjesno vrijeme nakon što su takve preživjele zakonske norme zamijenjene suvremenijima.

⁷ Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, JAZU, 18/3, sv. 77, Topov Toranj, Zagreb, 1963, s. 509, s. v. Tradition. — Termin iz talijanskog, sa značenjem predaje koja se usmeno prenosi. J. Sacki, Trzy pojencia tradycji, *Studia sociologiczne*, 1(36), 1970, s. 137-157.

⁸ Stari Rim — od 5. stolj. Zakoni 12 ploča, zatim Justinijanov i Konstantinov zakon; Leges barbarorum za germanska plemena — 5-8. st.; Salijski zakon za Salijske Franke; — 6. st.; Zakon sudnij ljudmi, za Bugare i Makedonce (Moravska) — 9. st.; Zakoni Ladislava, pa Kolomana, te Tripartitum za sjeverozapadne naše krajeve — 11-16. st.; Schwabenspiegel za Slovence — 12. st.; Kanunname za sultana Sulejmana i dr. — 14-16. st.; Dušanov zakon — 14. st.; crkveno pravo (obuhvaća i »ius traditium«) — Tridentinski koncil 1545., itd.

Tako npr. u kazneno pravnoj praksi kamenovanje, u ponekim konzervativnijim tradicijskim sredinama ostale sve do početka našeg stoljeća (južna Srbija i sjeverni rub Makedonije — do 1912. g.).

Međutim, snaga tradicije očituje se ne samo u ponekim odredbama, ili većem broju njih, u državnim zakonima pod koje su potpadale jugoslavenske zemlje, nego i npr. u statutima Dalmacije, od kojih su neki, prvenstveno Poljički statut, prve zbirke nepisanog, običajnog prava.⁹ Potvrđuju se između ostaloga — zborovi na kojima se biraju knezovi, presude dobrih ljudi, pravo bližike na prvokup nekretnina, bojkoti i progoni prijestupnika, kolektivna kažnjavanja, potjere i dr. Slično mnoštvo kodificiranih propisa iz postojećih običaja nalazimo u Dušanovu zakoniku, 14. st. i u starijoj Žičkoj povelji Stevana Prvovenčanoga. Mnogo kasnije, po tradicijskom sistemu — na skupštini plemenskih glavara donosi se (1796. g.) prvi crnogorski Zakon Sv. Petra, dok se običajno pravo albanskih plemena zapisuje tek u 19. stoljeću, kao Zakon Leke Dukadžinija. Sve ove prve kodifikacije, iako počivaju na običajnim normama, sadrže ujedno i njihovu formulaciju s korekcijama u duhu vladajućeg sistema sa snažnim patrijarhalnim karakteristikama, i često time nestaje tradicijske demokracije rodovskog društva. Međutim, vrijeme nastanka ovih zakona je vrijeme od kojeg počinje da jača pravni dualizam. To je vrijeme razvoja snage država i njihove snažne presije za nadjačavanjem snage Zakona nad običajno-pravnim normama, koje se reduciraju, ali ne nestaju, već kao otpor tradicijskih sredina, učvršćuju se kao regulativi internog života sela, porodičnih odnosa, nasljedstva, bračnih odnosa, međuljudskih i proizvodno-trgovačkih odnosa. To je vrijeme u kojem posve nestaje superiornosti običajnog prava nad zakonima. Zavisno o društveno-povijesnom razvoju i prilikama u pojedinim našim predjelima nastaje period u kojemu je običajno pravo po vriednosti za tradicijske sredine ravnopravno Zakonu, da bi uglavnom na cijelom našem području u 19. stoljeću Zakon postao superioran običaju.¹⁰ To ne znači da je običajno pravo nestalo. Nepisane norme produžile su svoj vijek do naših dana, ali svedene u velikoj mjeri samo na normiranje društvenog ponašanja seoskog stanovništva, bračnih i porodičnih internih odnosa, dijelom na sistem nasljeđivanja, održanje prava preče kupovine, itsl.

Sve do 19. stolj. običajno pravne norme na svim našim područjima više su ili manje utjecale na oblikovanje Zakona u duhu narodne tradicije. Feudalni sistem svugdje je, osim u sjeverno-zapadnim krajevima Hrvatske, uslijed snažnog utjecaja tradicijskog društvenog sloja, bio primoran da

⁹) V. Jagić, Statuta Croatica, Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, I, vol. IV, Zagreb, 1890, s. 111. i d.; — V. Mažuranić, Prinosi za pravno-povijesni rječnik, Zagreb, 18... (?) — Historijski arhiv Split, Poljički spomenici, 3. knj.

¹⁰) V. M. Lanović, Stjepan pl. Verböcz, Veliki učitelj staroga našega prava, Zagreb, 1943, s. 68, Zak. čl. 1222: 31§2 (bilj. 9). — Kod prihvaćanja Verböczyjeva djela u Saboru potvrđuju — »da je savremeno običajno pravo ... vjerno prikazano.« (II. 6§9). Do 1687. g. sankcije protiv vladara — »koji bi dirnuo u običajem posvećene pravice«.

F. Čulinović, Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka, Zagreb, 1953, s. 53-4.

tolerira i zakonski regulira običajne norme. Tek sa začecima buržoaskog uređenja, dakle polovinom stoljeća, regulacije običajno-pravnih instituta dobivaju postepeno nove oblike.

U feudalizmu karakteristično je, dakle, zakonsko normiranje znatnijeg opusa običajnog prava i postepeno unošenje sistemskih karakteristika u zakonske sadržaje. U tom periodu nema drugog interesa, jer se kroz cijeli taj period i društveno-ekonomska situacija veoma polagano mijenjala. Nakon raspada feudalizma i kraće stagnacije, dolazi do velikih društveno-ekonomskih promjena. Novi proizvodni odnosi utječu na raslojavanje tradicijskih sredina, stvaraju uvjete za migracije, a time i za razbijanje autohtonosti sela i unošenje novina. Razvojem gradova stvaralo se od doseljenika novo građansko stanovništvo, iz čijih su se redova popunjavali obrtnički i stvarali radnički društveni slojevi, koji su sobom nosili dio svoje socijalne kulturne baštine. Državni aparati su iskoristili tu uzdrmanu stabilnost tradicijskih sredina, pa se od polovine stoljeća nižu novi zakoni, kao što je npr. niz Zakona o zadrugama u Hrvatskoj.¹¹ Njima se sada reguliraju tradicijski instituti u duhu interesa vladajuće klase. Podvojenost građanske klase i seljaštva raste, iako je veliki dio građanstva nastao upravo iz seoskih redova. S odredbama o zemljišnom minimumu potrebnom za diobu porodične zadruge, one se ipak tajno dijele, pogotovo u nižinskim komunikacijski bolje povezanim sredinama. Raskorak u interesima grada i sela, te vladajućih interesa države, doveo je u dijelu zemlje do neadekvatnosti pravnih regulativa u odnosu na postojeće nepisane norme, nasuprot još tada relativno homogenog tradicijskog društva u Crnoj Gori, koje stvara prve Zakone temeljene na svome običajnom pravu.¹²

U drugim zemljama Evrope, nakon razvoja filozofije, u 19. st. dolazi do razvoja povijesnih i pravnih znanosti. To dokazuje sazrijevanje društvenog sloja koji može svoju znanstvenu pažnju usmjeriti na povijesni razvoj i suvremeno stanje društva. Rekonstrukcije normi iz Rimskog prava u pravne sisteme mnogih evropskih država i proučavanje prošlosti, dovelo je do disperzije interesa u čemu je u vidokrug znanstvene pažnje ušla i kulturna povijest. Prošlo stoljeće je vrijeme, u kojem i u drugim zemljama jača crkvena i državna uprava, razdvajaju se njihovi pravni sistemi, a nagli razvoj privrede, posebno industrijalizacije, dovodi do razvoja društva uopće, kao i do sve jačeg raslojavanja vladajućih bogatih slojeva od radničke i seljačke klase. Sve to dovodi do preispitivanja adekvatnosti državno-pravnih normi. Pravna znanost prolazi kroz krizno razdoblje, razdora između naturalističke i pozitivističke škole prava, koje se provlači do našega stoljeća.¹³ Ta zbivanja utječu i na naše pravnike. U diskusijama su se podijelila mišljenja o tome, šta može biti izvor prava, da li samo Zakon ili narodno pravno shvaćanje, odnosno običajno pravo. Od raznih pravaca, za nas

¹¹ F. Čulinović, Isto, s. 78-9, 5. Razvitak zadružnog prava u Hrvatskoj od polovine XIX. vijeka do 1918., s. 162-168.

¹² 1796. g. Zakon Sv. Petra, 1855. g. Danilov zakon, 1888. g. Bogišićev — Opšti imovinski zakonik.

¹³ I. Strohiol, Ustanovljenje prava koje u narodu živi, Zbornik za narodni život i običaje JAZU, XIV/1, Zagreb, 1909, s. 3. i d.

je najznačajniji utjecaj Friedricha Savigny-a (1804. g.), osnivača Historijske škole prava, koji kao i Puchta (1828. g.), ukazuje na značaj običajno-pravnih normi kao pravnog izvora.

U drugoj polovini 19. stolj. u nas je sazrela situacija u kojoj su pravnici mogli imati društveni i znanstveni interes za proučavanje pravne povijesti. Novi utjecaji za to dolazili su iz interesa drugih za naše i uopće slavensko pravo i običaje.¹⁴ Dok se u ostaloj Evropi pažnja pravnika usmjeravala na tada nerazvijene narode, nastavljajući diskusije o adekvatnosti Rimskog prava ili običajnog prava, u smislu rimskog »ius non scriptum«, Strohal ukazuje na to, da su Slaveni prvi počeli proučavati svoj vlastiti pravni život i pravno narodno shvaćanje. U tim prvim radovima interes je usmjeren na pravnu povijest, zakone i na neke tradicijske institute¹⁵. Budući da je Zakon produkt države, a običajno pravne norme su starijeg porijekla, da je prvi uvijek u pisanoj formi, a običaj djeluje kroz praksu i prenosi se usmenom predajom, da prvi vrijedi za cijelo područje jedne države, a drugi za manje društveno-geografske cjeline, u tim prvim znanstvenim promatranjima nije moglo u kratko vrijeme doći do usaglašavanja mišljenja. Razni su pravnici polazili u analizama od lične predispozicije i društvenog nivoa, te profesionalnog usmjerenja. Pravna je praksa potakla proučavanja naše pravne povijesti, starijih zakona, te analiziranja pojedinih tradicijskih instituta koji su ulazili u sferu zakonskih regulativa.¹⁶ Neki autori su to učinili uspješnije, drugi manje uspješno, no ipak su posljednja desetljeća prošlog stoljeća dala prve radove koji, ne samo pokazuju problematiku koja je u to vrijeme zaokupljala pravnike, nego i način analize sadržaja. Među njima čine se značajnija proučavanja suđenja u proteklom stoljeću s mnoštvom dokumenata (tj. građe),¹⁷ nego analize pojedinih instituta, dane uglavnom s pravničkog aspekta, bez dubljeg razumijevanja sistema ali u odnosu na mogućnost i adekvatnost njihova zakonskog normiranja.

¹⁴ W. A. Maciejowski, *Historija prava Slovanov*, s. III, Budim, 1856.; V. V. Makušev, *Obitje i pravah Slovan*, 1861.; K. Jireček, *Slovansko pravo v Čeah a na Moravě*, *Codex iuris Bochemici*, Praha, 1867—1896. i dr.

¹⁵ V. Kovalevskij, *Zakoni i običaji na Kavkazu*, Moskva, 1850.; J. Hannel, *Statuti dalmatinskih gradova i historija češkog prava*, Zagreb, 1974.; G. Popović, *Recht und Gereicht in Monte Negro*, Zagreb, 1877.; S. Ortner, *Pravna povijest Južnih Slavena*, 1898.; K. Kadlec, *Rodiny nedil i zadružna svojina Hrvata*, Brno, 1901. i dr.

¹⁶ B. Petranović, *O osveti, umiru i vraždi*, Rad JAZU, VI, Zagreb, 1868.; A. S. Jovanić, *Prinosci za istoriju srpskog običajnog prava*, *Srpski pravnik*, II, br. 5(79-80), 6(94-5), 7(111-2), Beograd, 1883.; F. Spevec, *Ženidbeno imovinsko pravo*, *Mjesečnik pravničkog društva*, Zagreb, 1886, s. 565 i d.; St. Novaković, *Zakonik St. Dušana cara srpskoga 1345—1354*, Beograd, 1898.; J. Liebbold-Ljubojević, *Prisega u našem narodu*, Rad JAZU, XVI, Zagreb, 1871, s. 22-58; S. Ljubić, *Istarski razvod u latinskom i talijanskom jeziku*, Zagreb, 1897.

¹⁷ F. Spevec, *Pravo bliže rodbine glede odvoja nekretnina*, *Mjes. prav. dr.*, Zagreb, 1883.; St. Maksimović, *Suđenja u kneževini Srbiji pre pisanih zakona*, *Iz arhive požarevačkog magistrata*, Požarevac, 1898.; V. Bogišić, *Protokol Šabačkog magistrata od 1808—1812*, *Glasnik Srpskog učenog društva*, 1, II. odjeljak, i dr.

Sva ta obrađena problematika, ipak ukazuje da je polovinom stoljeća »običaj«, odnosno običajno pravna norma, priznata kod nas kao društveni izvor prava. Međutim, moramo razlikovati normiranje običajnog prava kao jednu od kategorija interesa, društva i zakonodavca, za institute narodnog pravnog života. Utvrdili smo, da se od davnih vremena, u zakonskim propisima nalazi više ili manje sadržaja iz nepisanog pravnog sistema. Primjer jednog takvog kodeksa je »Tripartitum«, zbornik hrvatsko-ugarskog prava u kojem su sabrani Zakoni od Kolomana do 1514. g. Pravni običaji su u to doba, i u tom području Hrvatske, bili subordinirani, samim uklapanjem u zakonski opus. Očito je da je u doba zakonske potvrde normi obuhvaćenih u Tripartitu (Erdelj 1691. g.), tradicijska kultura tih sredina bila znatno ujednačenija. Od polimorfne mase običaja, očito su se već u ta davna vremena neke običajne norme unificirale pod utjecajem istih društveno-ekonomskih i političkih prilika, da bi se kodificirane običajne norme mogle primjenjivati kao zakonski regulativ za cijelo područje. Činjenica je, da su rani zakoni sabrani u »Tripartitu« (v. bilj. 10) u svom sadržaju imali mnoštvo narodnih normi. To je postepeno dovelo do prve faze-prijelaza tradicijskog reguliranja društvenog ponašanja od — do tada samostalnih seoskih vijeća, uglednih staraca čijim su se sudovima i mišljenju (bez obzira da li su bili birani ili smatrani prvima uz knezove, starješine sela) pokoravali svi u selu — na državne organe, sudove.¹⁹ Snaga seoskog javnog mnijenja, do tada izražavana kroz presude uglednih pripadnika starije generacije seoskog stanovništva na čelu sa knezom, gubila je važnost. Knez je sve više postajao prva ličnost vlasti i posrednik između državne upravne vlasti i sela. Međutim, u toj prvoj fazi, zakonski regulativi bili su nužno u skladu narodnih, da bi se, u početku tih promjena sporije, a zatim sve brže, učvršćivali i postajali isključivi izraz vladajuće klase. U toj fazi običajnih normi subordiniranih zakonskim, koja se u sjeverozapadnim krajevima današnje naše državne zajednice osiguravala kao i u ostalima zavisno o povijesno-političkim prilikama, započeo je i obratni proces — usvajanja zakonskih normi, koje su odgovarale sigurnosti sela, »u zemaljski običaj«. On ujedno dokazuje promjene u seoskom društvu kojima je nužno prethodio duži period polaganog prilagođavanja državnopravnom sistemu. No u ovom kontekstu takav »pravni običaj« ne ulazi u sferu našeg interesa. Bitan je interes državnog zakonodavnog tijela za institute običajnog prava, kao faktor njihova mijenjanja i slabljenja. Dokumenti dokazuju da je u centru interesa zakonodavca reguliranje onih tradicijskih instituta i ponašanja koji se reflektiraju na širu društvenu okolinu. To su u prvom

¹⁸⁾ St. Verböczy, *Tripartium opus juris consuetudinarii in clyti regni Hungariae*, 1514. — prvi je dio zbirke: M. Szentivany, *Corpus iuris Hungarici seu decretum generale in clyti regni Hungariae partiumque adnexarum*, 1696.

¹⁹⁾ Sud dobrih ljudi, odnosno vijeće staraca, plećnija, kao običajno-pravni institut s razvojem sudstva u pojedinim našim krajevima transformira se u tijelo koje pomaže sudu u rješavanju. Tako npr. »seniores civitatis« u Kotoru, »zakletnici« u vrijeme Dušanova vladanja u Srbiji, preteče su porotnika, pa i mirovnih vijeća, koja su u poratno doba razvijena kao organi kojima je zadatak da pokušaju riješiti sporove mirnim putem bez suda. — V. Vrčević, *Sud dobrih ljudi*, (kamenovanje, 1912. Makedonija, i dr.); — *Isti*, *O presudama u Crnoj Gori i Boki*, i dr.

redu sadržaji iz domene kaznenog prava (krvna osveta, otmica, kažnjavanja-bojkot, izgon itd.), u kojima je sadržano kolektivno reagiranje tradicijske sredine, a s tim u vezi je djelovanje seoskih samouprava, priznavanja braka, nasljednih prava, te imovinsko-pravnih odnosa.²⁰

To normiranje običajno-pravnih instituta kazuje, da se kroz 19. stolj. razvoj i učvršćivanje sudstva i zakonodavne državne vlasti odvijalo od sjeverozapadnih naših područja pod Austro-Ugarskom, do jugoistočnih, kojima su vladale Venecija i Osmansko carstvo, da bi se u još uvijek jakom plemenskom društvu Crne Gore krajem stoljeća oblikovao jedinstveni zakonski sistem s težištem na običajno-pravnim normama.²¹

Drugom polovinom 19. stolj. razvija se znanstveni interes za postojeće običajno-pravne norme, kao zasebne kategorije interesa. Iz redova pravnih praktičara razvija se sloj pravnih teoretičara koji postavljaju pitanja — zašto u dijelu stanovništva u razvijenoj državnoj organizaciji i sudstvu postoje još norme koje izvan tog sistema pisanog prava reguliraju interne društvene odnose? Istovremeno kod povjesničara usmjerava se pažnja na proučavanje društveno-historijskog razvoja našeg naroda. Razvojem znanstvene institucije kao što je Jugoslavenska akademija, pa i Matica Hrvatska i dr., dolazi do organiziranog, nakon Ilirskog pokreta ponovno iniciranog, opisivanja i proučavanja narodne tradicijske kulture na cijelom našem području.²² Osim građe, u sklopu koje ima podataka o »pravnim običajima«, tj. običajno-pravnim normama, koja se sakuplja u arhivima i dijelom objavljuje,²³ pojavljuje se niz radova pravnih teoretičara i historičara prava. Samo jedan dio tih autora proučava našu pravnu povijest da bi se na temelju nje mogli formulirati adekvatni zakonski propisi. To je naročito evidentno posljednja dva desetljeća 19. stolj. u kojemu se raskorak između Zakona i oblika života pokazuje i kroz diskusije pravnika o pitanjima koja su zadirala u suštinu tradicijskih odnosa, kao npr.: da li zajednički rad utemeljuje zajednicu prema OGZ-u? — koja su pravna obilježja zadruge, da li gospodarska zajednica, ili prisustvo punoljetnih sinova i oca?, — kako pravno definirati očinsku i bratsku zadrugu? i tsl.²⁴ Očito, pravni dualizam nastavlja da živi u situaciji u kojoj je Zakon naadreden običaju.

Iako se zakonodavna vlast kod nas učvršćuje nakon što je to već provedeno u ostalim evropskim državama, znanstveni interes Baltazara Bogišića za proučavanje narodnih pravnih instituta kod svih Južnih Slavena,

²⁰ Krvna osveta vrlo je rano ušla u zakonske sfere, pa ju kao i azil, a dijelom i gostoprinstvo (zaštita gosta u kući) nalazimo kod Rimljana, starih Germana, slavenskih plemena na Balkanu, I. Jelić, Krvna osveta i umir, Glasnik Etnografskog muzeja, Beograd, 1927.; — V. Cajkanović, Gostoprinstvo i teofanija, Gl. Etnografskog muzeja, Beograd, 1926. i dr.

²¹ Austrijski zakoni koji vrijede i za Hrvatsku, slovenske i dr. krajeve — od 1848 g. dalje; u Srbiji od 1844. g. G. Z., 1860. g. K. Z. i dr.; Šerijatsko pravo i Zakoni od 1879. g.; Crna Gora 1888. g.

²² V. Culinović-Konstantinović, Historijski prikaz etnoloških istraživanja i interesa za narodnu kulturu u Hrvatskoj, Etnološka tribina 2, Zagreb, 1979, 67-88.

²³ Rukopisni arhiv Odbora za narodni život i običaje, JAZU, i Zbornici za narodni život i običaje J. Slavena, JAZU, Zagreb, od 1896. dalje, i dr.

²⁴ Mjesečnik pravničkog društva, Zagreb, i dr. pravni časopisi.

prvi je te vrste u Evropi. Njegov »Napatuk za opisivanje pravnih običaja« izdan 1867. g. apsolutna je novina u metodologiji pravnog proučavanja sadržaja iz domene pravne povijesti. On prvi upotrebljava anketu i široki krug suradnika za prikupljanje te građe, koju pod pojmom »pravnih običaja« shvaća u smislu — *consuetudo*, *ritus*, *usus*, kao — »običaj... pravilo... koje se drži i koje vlada u narodnome i sudskome životu, a nije ušlo među pravila pisanog zakona.« Njegova ispitivanja, dakle, počimaju još u doba subordiniranosti običaja Zakonu, sa ciljem da se utvrdi opseg pravnog dualizma po kojemu narod živi unutar svog porodičnog i društvenog kruga, kao i u odnosu na javni život zajednice i državne uprave. Međutim, on je u upitniku formulirao pitanje tako, da su odgovori obuhvatili i saznanje iz predaje, pa se nisu utvrdile samo tada važeće norme, već i one koje su mogle biti već sasvim izvan upotrebe, ali još nisu bile u narodu zaboravljene. Obradujući ovu građu u »Zborniku sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena«, on nije precizno ukazao na te kategorije. Zahvatio je široki diapazon života i odgovore po pravnom sistemu klasificirao u oblasti: privatnog, javnog, kaznenog prava itsl.²⁵ Bogišić je svoja saznanja iz ovoga rada dijelom i praktički primijenio u Imovinskom zakoniku Crne Gore, 1888. god.

Upotreba ankete pokazala je kod Bogišićeva rada svoje dobre i loše strane, ne samo u nepreciznosti formulacija i uskoći nekih pitanja koja su rezultirala općim i nepreciznim odgovorima, nego i u nemogućnosti kontrole istinitosti i dopune odgovora. Bogišić, doduše, nije imao uzora za tu metodu ispitivanja narodnog pravnog sadržaja, jer je prije njega samo Vuk Karadžić, u svom »Rječniku...«, objavljenom 1818. god. u Beču, dao i dio običajno-pravnih pojmova. Usprkos kasnijim vlastitim kritičkim stavovima, Bogišićeva građa nezaobilazan je izvor, ne samo komparativna proučavanja povijesti prava, nego upravo za južnoslavensku etnologiju.

Nakon Bogišića, Antun Radić je, 1897. g., izradio i publicirao »Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu«. Zadatak Radića, kao urednika »Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena«, kojeg je pokrenula Jugoslavenska akademija kao etnološko glasilo, bio je da pitanjima u »Osnovi« obuhvati sakupljanje podataka o cjelokupnom kompleksu tradicijskog života sela. U tom upitniku, on je koristio »razdiobu V. Bogišića« u odjeljku s pitanjima o privatnom pravu, dok pitanja o javnom pravu Radić uglavnom nije uvrstio iz Bogišićeva djela. Smatrao je — »ako se je javni život naroda razvijao bez utjecaja naroda, narod prosuđuje zakone... To prosuđivanje, to mišljenje o tuđem pravu — nije pravo...«, te je »Mišljenje o ljudima i životu« dio zaključnog XII. poglavlja: »Iskustvo, znanje i mudrovanje«, u kome ispituje shvaćanje o

²⁵ Bogišić upitnikom ispituje građu o običajnom pravu svih Južnih Slavena, zatim odlaskom u Rusiju nastavlja s tim radom, a odlazi za profesora u Čehoslovačku i koristi tamošnja saznanja, koja upotpunjuje proučavanjem pravne tradicije i ostalih naroda. V. F. Čulinović, Stogodišnjica rođenja Baltazara Bogišića, Pravosuđe, Časopis za sudsku praksu, g. III, br. 12, Beograd, 1934, s. 925-930.; M. Benc, Metoda Baltazara Bogišića na prikupljanju građe o društvenim pojavama, Zbornik za narodni život i običaje, JAZU, 45, Zagreb, 1971, s. 91-106.

— obitelji, domovini i društvenim uredbama.²⁶ Međutim, ta pitanja su iz etnološke sfere, a posljednja grupa je u stvari ispitivanje političkog mnijenja. U odjeljku Svagdašnji običaji, poglavlja VIII. o običajima, koji slijedi iza prava (VII), nakon uvodnog razlaganja o razlikama između pojma »običaj«, »navike«, »pravo« i »pravni običaj« u kojem zapravo vidi sadržaj narodnih pravnih normi, Radić ispituje ponovo u drugom opsegu: »pravne običaje u obitelji«, te »običaje kod — »stvarnog«, — »javnog« i — »kaznenog prava«, da bi nastavio izvan ovoga okvira ispitivati »običaje: drugovanja, pobratimstva i posestrimstva, kumstva, prijateljstva« itd. Radić, dakle, u svojoj upitnici izdvaja pravo s nedovoljnim opsegom pitanja, a u drugim odjeljcima ispituje etnografske sadržaje koji idu također u tu domenu, iako ističe vrijednost običaja pravnog karaktera kao osnove za pozitivne zakone. Budući da se Radić u svojoj »Osnovi« znatno oslanjao i koristio Bogišićevim pitanjima, iako kaže da mu je »ova razdioba Bogišićeva mnogo smetala«, a približao ju je »samo od nevolje« (s. 43), podlegao je istoj griješi kao i Bogišić, apstrahirao je zakone koji su postojali ne postavljajući pitanja o eventualnim njihovim utjecajima, mijenjanju i nestajanju običajno-pravnih simbola i ponašanja. Činjenica da su, tada još i onima koji su pokušavali proučavati narodni život i običaje, finese običajno-pravnih odnosa unutar porodice i sela bile potpuno nepoznate i nerazumljive, očituje se i u formulaciji pitanja u Radićevoj upitnici, kao što su npr. pitanja o nevjenčanoj ženi i njenom statusu. »Nezakonske žene i djeca« samo su pripadniku građanskog društva mogla nametati pitanja kao što je npr.: — Poštuje li tko takvu ženu?, — Kakva je razlika ako mati nezakonskoga djeteta živi s ocem djetetovim, ili ako ne živi? i sl. U tako postavljenim pitanjima očito je polazište od zakonskih propisa koji su nevjenčanu ženu izjednačavali s priležnicom, kojih je u to doba već bilo u većim selima, dok je nevjenčani brak u selu i tada relativno brojna pojava, vrednovana jednako s drugima u vlastitoj društvenoj grupi i okolini. Pitanja o običajnom ponašanju pravne prirode, koji su u Radićevo doba, bar u većem dijelu naše zemlje potpadali pod zakonske regulative kao i pitanja koja zadiru u takva povijesna razdoblja, kojih se ljudi u selu više nisu mogli sjećati (Kada se je prva zadruga razdijelila?), nisu mogla proći bez kritike koju je izrekao Ivan Strohal u prvoj deceniji našeg stoljeća.²⁷ On prigovara najprije Bogišiću za poticanje anketiranih na odgovore koji su kod zapadnih suvremenika stvorili dojam jugoslavenskog naroda kao primitivnog društva u kome još nije razvijen pravni sistem. Zamjera mu također što je obuhvatio »stvari, koje nikako ne spadaju u pravo«. Svojim pravničkim opredjeljenjem smatra potrebnim istražiti samo pravnu tradicijsku praksu, bez povijesne dimenzije i bez zalaženja u one domene narodnog života koje zapravo jesu u okvirima običajno-pravnih odnosa. Strohal, dakle, gledajući usko s pravničkog aspekta, analizira pomno odgovore na Bogišićeva pitanja i utvrđuje po neloگیčnostima odgovora — nepodesnost pitanja. (s.15 i d.). Zaključuje, da su

²⁶ A. Radić, Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu, P. O. iz Zbornika za narodni život i običaje J. Slavena, JAZU, II, u Zagrebu, 1897, s. 1-88.

²⁷ I. Strohal, Cit. dj. bilj. 13, s. 1-54, i knj. XIV/2.

Bogišićeva pitanja za »kazneno pravo« mnogo bolja nego u odsjeku »građanski i kazneni postupak«. Kritici podvrgava i Bogišićeva pitanja o zadruzi, koja je i sam Bogišić u kasnijem radu korigirao, a koja daju statističku sliku porodičnog života u kome samo struktura porodice (s više bračnih cjelina) označava zadrugu, koja se ne dijeli, onda više nema zadruge. Smatra pogriješnim i nepotrebnim Bogišićeva pitanja o broju članova zadruge, upućujući na statističke podatke, koji daju ispravno stanje, a koje kasniji proučavači zanemaruju koristeći se odgovorima na Bogišićevu upitnicu. »Pravo polje za ispitivanje prava, koje u narodu živi« po Strohalu je »područje privatnog prava« koje je Bogišić svrstao u »obiteljsko pravo« i nije razradio pitanja iz te sfere za porodicu koja nije druga. Na temelju nekih pitanja o otmici djevojaka, endogamiji, pravima oca i sl. Strohal smatra da se »stranim učenjacima« dalo podloge da zaključuju o primitivnosti Južnih Slavena. No razne kontradiktorne odgovore na pojedina pitanja Strohal smatra rezultatom nepreciznih i nedovoljno razrađenih Bogišićevih pitanja, a tu zanemaruje mogućnost različitih faza u razvoju pojedinih seoskih sredina i regija, odnosno različitost stadija porodičnog života u vrijeme ispitivanja. U svakom slučaju moramo smatrati ispravnim Strohalovo mišljenje — »da nije najpodesniji način za ustanovljivanje prava, koje u narodu živi, taj, da se sastavlja (kratka) pitanja na koja imaju odgovoriti ljudi, koji se bave pravom i... ne razumiju... pitanja«. Pitanja, smatra Strohal, »treba da budu tako sastavljena, da ih može razumijeti i onaj, komu i nijesu u tančine poznata načela pravne znanosti«. (s. 12-3) Međutim, Strohal previše ličnog odnosa unosi u ispitivanje pravnog narodnog shvaćanja, osjeća se poniženim u ime svog naroda, što »strani učenjaci« izvlače tendenciozne zaključke o kulturi Južnih Slavena. Tako odgovor iz Žumberka o kazni za ubistvo — »Narod uopće veli: »glava za glavu«, odlučno proglašava nevažećim, jer su njemu »samom dosta dobro poznati Žumberčani, pa nikako« ne može »dopustiti, da su oni takvi divljaci, da bi u njih vrijedio takav princip« krvne osvete! (s. 16).

Iako Strohal nije smatrao da građa o »pravu koje u narodu živi« treba da obuhvati sadržaje koji su bili izvan dometa zakonodavnih okvira, imao je sluha za potrebu takvog ispitivanja, prvenstveno onog sadržaja koji se primjenjuje u običajno-pravnom životu naroda. On uočava razvojne procese, promjene u »pravnoj svijesti« naroda i potrebu ličnog učešća autora uz ispitivanja anketom. Pokušava biti objektivn, priznajući i vrijednost Bogišićeva pionirskog rada, pa se obazire i na »Osnovu« Antuna Radića. Iako i ona »ima i dobrih strana«, Strohalu se ipak ne čini »ni najmanje podesna za spoznaju prava«. On smatra, da »materijal, koji bi zanimao ne samo pravog učenjaka... nego i praktičnoga pravnika« ne može biti dobro sakupljen ako pitanja nisu razumljiva, odnosno ako sastavljaču tih pitanja samome nisu jasne osnovne postavke, danas bi mogli reći — one znanstvene srodne grane u koju zalazi tema ispitivanog područja. Strohal pokušava objektivno istaknuti dobre i loše strane i Radićeve upitnice. Međutim, najtežu kritiku daje, izvjesnoj Radićevoj političkoj insinuaciji u podjeli na »gospodu« i »narod«, kojom tendenciozno utječe na odgovore ispitnika. Ističući da »ne valja ostale staleže isključiti iz grupe »narod« (s. 34-6), Strohal takođe ukazuje na mnoge elemente koji su shvaćeni kao »narodni«

a rezultat su utjecaja prethodnih zakonskih odredaba feudalnog sistema. Smatra pogriješnim Radićevo nastojanje da dobije čistu građu o narodnom životu, bez promatranja promjena koje su zakonske norme unijele bar u pravne sadržaje tog života i običaja (npr. rabota, zadruga i sl.). Bez obzira na to, što se Radić, kao književnik služio Bogišićevim pitanjima, mijenjao formulacije, dodavao i ispuštao pitanja o raznim običajno-pravnim sadržajima,²⁸ što su mu »temeljna načela« i »sustav prava« ostali nepoznati, Strohal smatra neoprostivim njegove upute sakupljačima, da kod pitanja »koje zavisi o zakonu« treba »kazati, kako je bilo, dok nije bilo gospodskoga zakona« (Stroh. s. 36; Rad. s. 82 bilj 88). Po Strohalu, Radić je tu dao pretežak zadatak opisivačevoj imaginaciji, s obzirom da je do 19. stolj. proteklo niz stoljeća u kojima su Zakoni regulirali život jugoslavenskog življa, pa je nemoguće da oni nisu ostavili nikakvog traga u narodnom pravnom shvaćanju. Strohal kritikuje statičko i arhaično zahvaćanje ove građe, koje ne može pomoći nauci da dođe do znanstvene istine, i žali što u nekim dobro obrađenim Radićevim poglavljima nema pitanja po kojima bi se mogao ustanoviti transformacijski proces, kao npr. pitanja: — mogu li se zadrugari samo donekle podijeliti?, ili — mogu li se samo privremeno podijeliti? i dr.²⁹

Strohal, dakle, s pravničkog aspekta zamjera Bogišiću i Radiću nepreciznost, prvome — širinu, a drugome, uskoću poznavanja pravne problematike i nepotpunost upitnika, iako u isto vrijeme ističe i priznaje svakome vrijednosti dijela njihova rada. U svojim kritičkim analizama on u stvari ukazuje na potrebu *specijaliziranosti* za pojedina područja proučavanja tradicijske kulture, kao npr. na potrebu da pravnik ispituje pravne tradicijske sadržaje, ili da mu bar budu poznati osnovni elementi i pravne znanosti. U svakom slučaju insistira na ispitivanju *transformacijskih procesa*, ili na uočavanju evolucije društvenog razvoja, specijalno običajno-pravnih instituta.

Želeći ispraviti uočene propuste, Strohal sam sastavlja »Osnovu za sabiranje građe o pravu, koje u narodu živi.«³⁰ U »pristupu« svojoj »Osnovi« Strohal objašnjavajući svrhu te upitnice, koju je namijenio mlađim pravnicima kako bi mogli postati »pravi narodni suci«. Objašnjavajući društvenu sredinu kojoj je namijenjena upitnica Strohal kaže, da njome želi upoznati »život i nazore ljudi, koji su se manje ili više kretali u istoj društvenoj sferi, ... kojima je ... mjerodavno mnijenje i sud društvene sfere, u kojoj žive, u kojoj su se rodili, u kojoj će umrijeti.« Strohal kod »narodom« ne podrazumijeva samo »seljaštvo«, iako »najveći dio naroda sačinjava selja-

²⁸⁾ Strohal smatra da je Radić najbolje obradio obiteljsko pravo, a znatno lošije: nasljedno, stvarno, obvezno i tobožnje javno pravo. (s. 43, 44, 46 i 49). Takođe je bolje od Bogišića (po Strohalu) obradio zadružno pravo, a loše diobe. (s. 40, 41 i 43).

²⁹⁾ I. Strohal, Isto, ocjene radova po Radićevoj »Osnovi« od Lovrića — Otok, kao dosta dobar, Ivaniševića — Poljica »osobito pomno« i odlično, Rožića — Prigorje slabije, kao i Ardalićeva Bukovica i Petrovićevo — Zaplanje u Srbiji. (s. 51 i d.)

³⁰⁾ I. Strohal, Osnova za sabiranje prava, koje u narodu živi, Zb. za NZO, XIV/1, Zagreb, 1909, s. 134-160, i XIV/2, s. 285-326.

štvo«. Usmjeravajući svoj interes na život ujednačene zajednice u kojoj nema većih migracijskih kretanja i promjena, zapravo želi izabrati za ispitivanje takav društveni milje u kojem je stabilna i ujednačena tradicijska kultura. Preciznom formulacijom pitanja nastoji zahvatiti tada postojeće pravno shvaćanje uključujući i narodno poznavanje i prosuđivanje pravnih propisa i prakse. Zaveden činjenicom da je »ženidbeno pravo« regulirano već odavna crkvenim pravnim propisima, a ne shvaćajući dovoljno simboličku uobičajnom ponašanju kao izraz u tradicijskim sredinama, on »posve« izostavlja pitanje o sklapanju braka, kako ta pitanja ne bi zavela zapisivače »na sakupljanje različitih ženidbenih običaja, koji nemaju s pravom ništa zajedničko! Tu je jedan od uzroka njegova nerazumijevanja Bogišićeve širine. Iako on ne želi saznati »kako je ono« tj. pravo, »po mnijenju naroda uređeno u državnim zakonima«, ipak u grupi pitanja za »građanski postupak« ima takvih upita, na koje odgovori ne mogu dati nekih značajnijih saznanja, jer se odnose na regulacije normirane izvan okvira tradicije.³¹ U odjeljku pitanja o »seljačkom pravu« Strohal podrobno ispituje sve tradicijske odnose, društveno-porodične i ekonomske, u porodici tipičnoj za tadanje naše selo, zahvaćajući njima i starije i tadanje promijenjeno stanje. Strohal je ipak, jedan od prvih, koji je naglašavao značenje riječi i pojma za ispitivanje narodnog pravnog života, iako njemu kao pravniku, koji želi ispitati pravnu tradicijsku praksu, nisu dovoljno poznati tradicijski zakoni simboličkog izražavanja koje je sastavni dio normiranja društvenih odnosa i ponašanja.

Slijedećih decenija prve polovine našeg stoljeća, proučavanje narodnih pravnih sadržaja nastavlja se sve intenzivnije. Metode ankete Metold Dolenc, npr., dopunjava vlastitim ispitivanjima u kontaktu s stanovnicima sela. On posebnu pažnju usmjerava upravo na *simboliku*, koju analizira u pojedinim običajima, kao što je »šranga« (zapreka mladencu kod odvođenja djevojke u drugo selo) u Sloveniji, ali još više u izrekama i poslovicama.³² Iz tog obilja građe, analizira on narodno pravno shvaćanje u domeni »rodbinskog prava«, »stvarnog« ili »kaznenog prava« i dr. »Inokoština — siromaština« pokazuje neslaganje konzervativnijeg dijela seoskog stanovništva s raslojavanjem sela i porodice, apostrofiranje ekonomske nemoći nuklearnih porodica u istom sistemu prirodne privrede, naprama radnom snagom brojnijih, još uvijek postojećih proširenih porodica na selu. Tako, npr. i izreka — »Muž ni človek dok ga žena ne krsti« izražava vrednovanje braka u seoskim sredinama, kojim muškarac tek postaje muškarac i može ući u, društveno još najvredniju, grupu »ljudi«, koji su u tradicijskim sredinama, kao radno najsposobnijih, imali najveću ulogu. U okvirima kaznenog prava,

³¹⁾ Npr. pitanja br. 6 — Pred kojim sudom ima tužitelj tužiti? — također pitanja: br. 12, 16, 22, 23 i dr. (s. 298-303).

³²⁾ M. Dolenc, Pravniški razgled po slovenskih narodnih pesmih, Slovenski pravnik, Ljubljana, XXX, 1914, s. 313 i d.; — Isti, Sorodni odmevi črnogorskih pravnih zgodbic in slovenskega običajnega prava, Ljubljana, 1932.; — Isti, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, sastavni načrt, Ljubljana, 1935, s. XV i 558.; — Isti, O slovenskim narodnim sudištima 16—18. stolj, i poslovicama i izrekama i našem pravu, Rad JAZU, 239, Zagreb, 1930. i u — Vodnikova pratika, Ljubljana, 1936.

izreke: »Šilo za ognjilo«, odnosno »Glava za glavu«, pa i »Med pravico in krivico ni srede«; govore o principijelnosti rasuđivanja, ali i o toliko čvrstim ostacima tradicijske svijesti da samo oštećeni može kazniti krivca istom mjerom. Sudske presude uglavnom više nisu zadovoljavale te kriterije i stoga se zakon dugo suprotstavljao ovim arhaizmima. Na temelju sličnih analiza postojeće prakse i predaje, Dolenc zaključuje i kao pravni teoretičar i praktičar, da »naš narod još nije sasvim prebolio prevrat u pravu, tj. prelaz s običaja na pravne zakonske norme«.

U to isto vrijeme, tridesetih-četrdesetih godina, i Ferdo Čulinović, kao pravni praktičar i povjesničar prava, ponukan sukobom između tadanjeg pozitivnog prava i nepisanog pravnog života, intenzivno proučava taj odnos. Promatrajući pravnu praksu dolazi do zaključka, da se od primitivnog doba društvo udaljilo više formom a manje sadržinom, jer npr. kazna i prema tadanjem pozitivnom pravu pokazuje više karakteristike »odmazde« nego »vaspitnog sredstva«. Zadirući u analizu morala i slobode volje, on ustanovljuje *relativnost moralnih normi i utjecaj javnog mišljenja*, kao »najmoćnijeg korektora volje«, koju ono »steže u određeno, vekovima ustaljeno shvatanje pripadne sredine«. Prema tome — »moralan je... svaki čin, koji je u skladu s pozitivnim zakonima sredine«, a to su »običaji, navike, društvene norme«. Promatrajući adekvatnost postojećih zakona, još u procesu kodifikacije sada već jedinstvenog jugoslavenskog državnog teritorija, Čulinović analizom zadire u daleka povijesna vremena, zahvaćajući sve važnije legislative i izvan evropskog teritorija. Utvrđuje izvjestan kontinuitet *patrijarhalno-staleškog rangiranja* u svim dotadanjim sistemima i uspoređuje pojedinu zakonsku problematiku s narodnim shvaćanjima održanim još prvih decenija ovoga stoljeća.³³ Zavidljen Bogišićevim pionirskim i značajnim radom, on sve više znanstvenu pažnju usmjeruje na sadržaje običajnog prava. Ne zadovoljava se samo podacima iz literature. Očito i pod utjecajem Strohalove »Osnove« sastavlja pitanja, pa uz suradnike i sam vrši terenska ispitivanja u skladu s etnološkim metodama rada. Osnovni teren njegovih ispitivanja je Vojvodina i Lika. Sakupljenu građu komparira dijelom s podacima Bogišićevim i iz opsežno korištene pravne i etnološke literature sa cijelog jugoslavenskog područja, te pokušava sastaviti rječnik narodnih pravnih izraza utvrđujući pojedine termine u zakonima. Npr.: »nedvižno imuće« — u čl. 15. crn. Zakonika Petra I. 1798. g., a u čl. 55. Danilovog zak. je već »nepokretno imuće«; »đever« je svjedok pri dijeljenju megdana — čl. 40. Zak. Danila I. 1855. g.; »amanet« ima značenje testamenta u čl. 49 Danilovog zakonika; itsl. Smatrajući pravo socijalnom tvorevinom, Čulinović smatra da će ono to biti samo »ako se oslanja na narodno shvaćanje«, i da će jedino tada doći do poštivanja zakona, koje je garancija pravnog poretka. To ga potiče da u knjizi »Narodno pravo, zbornik pravnih misli iz naših narodnih umotvorina« najdetaljnije do sada,

³³ F. Čulinović, O slobodi volje, Bečkerek, s. a. (1932. g.), s. 1-143.) v. s. 83, 131 i dr.); — Isti, Zena u našem krivičnom pravu, Beograd, 1934., s. I-VI i 3-119. (v. s. 15 i d., 86 i d.).

obradi simbole pravnih i moralnih normi sadržane u narodnim pjesmama, poslovicama, izrekama i drugoj usmenoj predaji cijelog jugoslavenskog područja.³⁴

Specifičnost Dolenca i Čulinovića je, osim upotunjavanja metoda istraživanja vlastitim terenskim proučavanjem, što analizom kompletnog opusa usmenog stvaralaštva definiraju narodno, pravno shvaćanje u pravne kategorije i obrazlažu ga. Studije i bogatstvo građe, te njegova analiza, naročito u »Narodnom pravu«, dane su s namjerom da društvene procese, narodno pravno shvaćanje, običajne institute i simbole, kao specifične izražaje tradicijskih sredina približe razumijevanju pravnika, kako bi se u formulacijama novih zakonskih propisa za Jugoslaviju adekvatnije normirao pravni poredak. Iako je Vuk Vrčević davno kroz priče donosio značajne običajno-pravne sadržaje,³⁵ većina pravnika prve polovine našeg stoljeća nije se mogla pohvaliti velikim razumijevanjem postojećeg običajno-pravnog sadržaja u narodu. Na to ukazuje niz radova, dijela pravnika koji su se bavili pojedinim problemima da bi ih razjasnili, i dijela pravnika koji su u stvari postavljali neriješeni problem u odnosu na zakonske propise.³⁶ Čini se, da etnološke studije toga doba, o pojedinim tradicijskim institutima, nisu bile dovoljno u sferi interesa pravnika.³⁷ U svakom slučaju, nastupio je ponovo period u kojem je neujednačena tradicijska kultura seoskog stanovništva i narodnih masa (uključujući sve proizvodne profile), sa svom društvenom slojevitosti, postala problem za državno-pravno unificirano reguliranje. Od krvne osvete, do kompliciranog širokog dia-

³⁴) Isti, Pravni občaji južnog Banata, sastavljeno 1932—3. g., i — K običajnom pravu, nedovršeni riječnik narodnih pravnih izraza. Oba u vlasništvu autora ovog rada. — Isti, Narodno pravo, Beograd, 1938. g., potporom JAZU, s. I-VIII i 1-495.

³⁵) V. Vrčević, Niz narodnih pripovijedaka, većinom o narodnom suđenju po Boki, Crnoj Gori i Hercegovini, Pančevo, 1881. g., s. 11-38 i dr.; — Isti, Narodne pripovijesti iz života po Boki Kotorskoj, Hercegovini i Crnoj Gori, U Dubrovniku, 1890. g., s. 90-119.

³⁶) I. Strohal, Sprega kao argument prvotne zajednice dobara, Mjesečnik Pravnčkog društva, Zagreb, 1904, s. 256; — S. Pirnat, Agrarna reforma i za drugarstvo, Njiva, Zagreb, 1919, s. 187; — Ž. M. Perić, Porođično zadružno pravo u Hrvatskoj i Slavoniji, Beograd, 1926.; — I. Jelić, Vasojevički zakon od 12 točaka, SKA, Društveni i istorijski spisi, knj. 29, Beograd, 1929.; — M. Šufflay, Povijest sjevernih Arbanasa, Arhiv za Arbanašku starinu, II, Beograd, 1925.; — V. D. Radojčić, Može li se zadrugaru pogledom na Zakon o zemljišnim knjigama opteretiti založnim pravom idealni deo u zadr. nepokretnostima? Pravosuđe, I, br. 11, Beograd, 1932, s. 693-5; — J. Čurčija, Je li starina uslov da bi bilo zadruge između oca i njegovih punoletnih sinova?, Pravosuđe, II, 17 i 18, Beograd, 1933, s. 714-8; — R. Miletić, Ima li zadruge između oca i punoletnih sinova?, Isto, br. 23 i 24, Bgd, 1933, s. 936-8; — A. V. Ilić, Sistem prava o kućnoj zajednici u Crnoj Gori, Beograd, 1936. — V. Vučinić, Mišljenje vojv. Đura Cerovića ... o običajnom crnogorskom obiteljskom pravu i o kućnoj zajednici, Pravni zbornik, 6, 1938, 1/2, s. 36-8; — J. Rukner, Pravni život Hrvatskog Zagorja, Mjesečnik, 2, 1936; — I. Bulić, Kućna zadruga, Split, 1938.

³⁷) V. Čajkanović, Gostoprinstvo i teofanija, Gl. Etnografskog muzeja, Beograd, 1926; — C. Truhelka, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, Gl. Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1915, s. 1-110; — T. Đorđević, Kuvada, Naš narodni život, XV/2; — M. Pavićević, Crnogorsko pravosuđe i pravno shvaćanje u anegdota, Zagreb, 1933.

pazona porodičnih oblika i struktura, imovinsko-pravnih i nasljednih, bračnih i srodničkih odnosa, adopcije i institucije pobratimstva-posestrimstva, bilo je upotrebno ujednačeno pravno normiranje, iako je bilo područja koja više nisu imala te običajno-pravne sadržaje. Poremećena je bila dotadnja relativna pravna stabilnost, koju je trebalo ponovo uspostaviti. Stare neke norme gubile su svoju vrijednost, a nove su se tek formirale i nisu u svim našim krajevima mogle jednako biti prihvaćene.

Od početka stoljeća, svi ti problemi potaknuli su ponovo proučavanje starih pravnih uređaba i urodili nizom radova povjesničara prava, koji su između ostalog dali poticaj i za ranije spomenuta istraživanja prakse. Bogišić je svakako, svojim radom pokrenuo taj interes. God. 1869. bila mu je ponuđena katedra historije slavenskih prava na beogradskoj Velikoj školi, koju je vodio do 1872. g., nakon čega postaje profesorom u Brnu, odlazi u Rusiju i posvećuje se pretežno zakonodavnom radu. Nakon njega u Beogradu su djelovali Čedomir Mitrović, Teodor Taranovski, Aleksandar Solovjev, Stojan Novaković, Tihomir Đorđević i mnogi drugi, koji su također bili zaslužni da se počela pravno, povijesno i etnološki razjašnjavati problematika iz sfere običajnog prava. Njima uz bok u Zagrebu razvijala se također značajna grupa znanstvenika koji su u proučavanju naše pravne povijesti nužno obrađivali niz problema iz običajno-pravne sfere. Tako npr. Marko Kostrenčić, kao đak Savigny-a g. 1911. preuzima na zagrebačkom Pravnom fakultetu novoosnovanu katedru za hrvatsku pravnu povijest, koju vodi do 1937. g. kad ga nasljeđuje Ante Dabinović. Pred rat (1939.) sazrijeva potreba za otvaranjem katedre za narodno pravo, koju je trebao voditi Čulinović, ali se to ne ostvaruje.

Ova grupa pravnih teoretičara, kojima se pridružuje ekonomist Mijo Mirković, te niz etnologa i drugih — Simo Trojanović, M. V. Smiljanić, S. Lopičić, M. Begović itd.,³⁸ svojim edukativnim i znanstvenim radom, postavila je temelje *pravnoj etnologiji*, koja tek danas doživljava pravi razvoj okupljajući razne stručnjake oko iste problematike. Potreba interdisciplinarnosti u proučavanju ove problematike postavlja se i ranih tridesetih godina, kad Č. Marković ukazuje da je — suvišno danas dokazivati vrednost opće kulturne historije, historije prava i uporednog prava (1925.). Kao istomišljenik, Solovjev ističe sintetički pravac u proučavanju jugoslavenskog prava, koje se najbolje može razumjeti samo u »prisnoj vezi s povijesti prava ostalih Slavena« (1939.) Na katedri za »Narodnu

³⁸⁾ Č. Mitrović, *Iz crkvenog i bračnog prava*, Beograd, 1909; — T. Taranovski, *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi*, I. Ist. državnog prava, II. Ist. kriv. pr., Beograd, 1931; — A. Solovjev, *Predavanja iz istorije slovenskih prava (Narodne pravne istorije s obzirom na ist. slovenskih prava)*, Beograd, 1939; — St. Novaković, *Matije Vlastara Sintagmat. Azbučni zb. vizant. crkvenih i drž. zakona i pravila. Slovenski prevod vremena Dušanova...*, Beograd, 1907, Zb. za istoriju, jezik i knjiž. srpskog naroda, I odj., knj. IV; — T. R. Đorđević, *Srpski narodni običaji*, Srp. etnografski Zbornik, SKA, knj. XIV, 2, Beograd, 1909; — M. V. Smiljanić, *Otmice, dobeglice i tragovi kupovine devojaka u srpskog naroda*, Glasnik SAN, LXIV, Beograd, 1901; — M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, Arhiv (2. kolo), XXIII, knj. XXVI, br. 1, 1933, s. 6-26; — M. Kostrenčić, *Običajno pravo*, Zagreb, 1948; — M. Mirković, *Održanje seljačkog posjeda*, Zagreb, 1937; i dr.

pravnu istoriju« u Beogradu, on ukazuje na povezanost »razvitka pravnih ideja s kretanjem socijalnih snaga... i s borbom za državu kod slavenskih naroda«, dakle ukazuje na *komparativno* proučavanje običajnog prava, tj. etnološke sfere, povijesti i sociologije. Taranovski u skladu s tim, ukazuje i na povezanost moralnih i običajno-pravnih normi s vjerovanjima, koja npr. u krvnoj osveti i razvoju ove institucije ne mogu biti odvojene. On tvrdi da »prvobitno poreklo krivičnog prava vodi od osvete i to od krvne osvete« i promatra dalji razvoj pravnog normiranja miranjem i umirom, u čemu učestvuju i utjecaji državno-pravnih regulativa od najstarijih vremena (1931.). Kostrenčić je svoja saznanja objelodanio gotovo nakon pedeset godina. Iako je smatrao da običaje nemože »nazvati pravom, jer ne polaze od vladajuće klase«, mišljenja je, da oni s pravnim normama feudalne klase »ipak ... čine ... jednu cjelinu«. Radi toga smatra »zbirke narodnih običaja od velike važnosti za pravnog historičara«, pa za pravi sud o pravnom poretku u našoj pravnoj prošlosti ipak »narodni običaj« uzima »kao pravno-historijski izvor«. U tim Kostrenčićevim shvaćanjima nazire se i razvoj shvaćanja historije prava prve polovine našeg stoljeća, koja je bila opterećena državom kao jedinim mogućim stvaraoцем pravnog poretka i normiranja, a u isto vrijeme i uvažavanje običajno-pravnih normi kao društveno relevantnog kriterija u velikoj masi stanovništva. U to doba jugoslavenski Građanski zakonik (čl. 136-148) normira u vanparničnom postupku adopciju, pobratimstvo i posestrimstvo, te neke druge institute običajnog prava. Time se polako stavila van snage diskusije o tome što može biti izvor prava, i shvaćanja da narodno, odnosno običajno pravo *nije* pravo, jer pravo počima s razvojem države. To ujedno, znači, da su povjesničari i teoretičari prava stekli izvjestan objektivni odnos prema tom predmetu i uopće kulturnoj sredini koja je dugo bila izvan i ispod nivoa njihove klase, iako je većina još uvijek promatra samo kroz dokumente, literaturu i sudsku praksu. Dugo je, radi toga, ostalo mišljenje da običaji imaju »strašnu konzervativnu snagu«, jer se nije uočavala njihova promjenjivost (koja je očito bila sporiya od općeg razvoja društva), uslijed promatranja samo jednog njihova povijesno-društvenog oblika.

Običajno je pravo, dakle, postalo historijsko-pravna kategorija i element dopunjavanja i korekcije postojećih pravnih sistema. Tridesetih godina širi se znatno krug interesa na stručnjake raznih profila, koji analizom pojedinih instituta nastoje objasniti onu sferu pravnog dualizma, koja se bazira na nepisanim normama. Taj interes proizlazio je u mnogome od težnje, da se uspostavi ravnoteža u pravnom reguliranju života, koja je razvojem sela, gradova, obrta, industrije, društveno-ekonomskih i političkih prilika, stalno bila remećena. Mozaik u društvenim strukturama, odnosima i kompleksu života uopće, bio je konstantan problem pravnih praktičara i teoretičara. U povijesom razdoblju uočljiv je najprije odnos zakonodavca prema običajopravnim institutima, nakon čega je tek došlo do znanstvenog interesa. Revizije pravnih regulativa bile su konstantne u svim društvenim sistemima. Tek krajem 19. stolj. više ili manje utjecali su na to rezultati proučavanja znanstvenika, prvenstveno iz područja prava, iako je bilo i značajnih radova, npr. Cvijića, pa Račkog i drugih,

koji su u svijetlo znanosti unijeli potrebu općeg proučavanja tradicijske kulture. Pravni teoretičari i historičari prava, povjesničari, etnolozi, počeli su obraćati više pažnje na međusobna saznanja, tek od tridesetih godina, ali dijaloga još nije bilo. Još uvijek je, velikim dijelom prisutno klasno obilježje autora u pristupu ovoj problematici.

Drugi svjetski rat i revolucija unijeli su ne samo kardinalne promjene u sistemu odnosa i ekonomike tradicijskih sredina, nego i u sistem i postavke pravnog normiranja. Jugoslavenski novi pravni sistem razvija se u duhu shvaćanja — »da pravo ne smije biti izvan i iznad naroda« — iskazanog na I. Kongresu pravnika Hrvatske u Glini, 1944. g. (T. V.). Pravnici su ponovo prvi, koji, na temelju usvojenih postavki za oblikovanje novog pravnog sistema, promatraju i sistem običajnog prava. Međutim, promjene u sistemu društva donose i intenzivne transformacije običajnog ponašanja i tradicijskih instituta. To, prvih decenija druge polovine našeg stoljeća, uslovljuje razvoj znanstvenog interesi ne samo pravnih historičara i etnologa, već i ekonomista i sociologa sela. Time počima intenzivan razvoj pravne etnologije, kao specijalne etnološke grane, koja na proučavanju instituta jednog naroda, jedne etničke i društvene cjeline, u komparacijama s drugim, uočava opće društveno-pravne tradicije i specifičnosti. Običajno pravo promatra kao polimorfnu, složenu, cjelinu pojava u povijesnom razvoju i u suvremenom ponašanju, dok historičari prava utvrđuju opće pravce društvenog razvitka u pravnim sistemima naših naroda. Počima dijalog između tih znanstvenih disciplina, pa se u interdisciplinarnoj suradnji širi sve više krug istraživača. U toj suradnji pozitivan je kompleks metoda rada, što neminovno dovodi do specijalizacije interesa na pojedine sfere, npr. razvoja plemensko-rodovskog društva, porodice i braka, ekonomsko-proizvodnih odnosa i sl. Međutim, nova situacija donijela je disperziju elemenata tradicijske kulture u nove društvene sfere, transformacije običajnog ponašanja i instituta. Sadašnje stanje, dakle, ne odgovara više prošlosti, pa se ni »narod« ni »tradicijska sredina« ni sadržaji »običajnog prava« ne mogu više promatrati u prijašnjim kategorijama. Potrebno je revaloriziranje ovih sadržaja, stoga je analiza novog stanja i znanstvenih saznanja, nužno predmet zasebne studije.

CUSTOMARY LAW, ITS APPLICATIONS, AND STUDIES OF IT UP TO THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

Summary

In the introduction, the author defines terms »customary law«, »customs«, »traditional society« etc., which are related to traditional norms and the social environment in which they exist. The article surveys codifications of customary norms and institutions, in different historical periods, of the territory which makes up present Yugoslavia. The end of the feudal system caused great changes which were relevant for the shaping of legal systems of various new states on the Yugoslav territory. Towards the end of the 19th century, under the influence of European trends of Historical School of law, legal historians and practitioners became interested in legal contents of traditional life. In this article, the author also analyses their studies and interests, their methods, the success of these studies, and their influence on formal legal regulations of life. The most eminent authors, whose works brought advancement in views and actual research in the middle of the 19th century, are introduced. The author defines the development of scientific interest not only among lawyers, but among ethnologists and economists as well. In conclusion, important changes in the structure of life, in the content of customary law and in its subjects are accounted for, including the influence which legal theoreticians have had on development of legal ethnology since World War II.